

ДОСТОЕВСКИЙНИНГ “ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО” АСАРИДА ДИАЛОГИЗМ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Абдуллаева Насиба Бўроновна

ЎзМУ” Фалсафа ва маънавият асослари” кафедраси

доценти.,ф.ф.д

АННОТАЦИЯ

Мақолада Достоевский асарларида диалог, диалогизм ва мунозаранинг намоён бўлиши, ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилган. Диалогларнинг турли типлари, диалогизмнинг трансформацияси, унда қаҳрамонларнинг маънавий-ахлоқий қарашлари, мафкуравий йўналганлиги кўрсатилган. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” асарида қаҳрамонлар мунозараси ва ички монологи, руҳият манзаралари таҳлил қилинган.

Таянч тушунчалар: диалог, диалогизм, диалог типлари, мунозара, муҳокама, суҳбат, тушуниш, нутқ, монолог.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются проявления, особенности, значения диалога и дискуссии в произведениях Достоевского. Анализируется выявления различные типы диалогов, трансформация диалогизма в котором раскрываются духовно-нравственные взгляды персонажей, идеологическая направленность. Исследуется диалог, диалогизм и его роль, функции в романе "Преступление и наказание" и определяется особенности внутреннего монолога героев.

Ключевые слова: диалог, диалогизмы, типы диалога, обсуждение, дискуссия, беседа, понимание, речь, монолог.

ABSTRACT

The article examines the manifestations, features, and meaning of dialogue and discussion in Dostoevsky's works. The article analyzes the identification of various types of dialogues, the transformation of dialogism in which the spiritual and moral views of the characters, ideological orientation are revealed. The dialogue and its role and functions in the novel "Crime and Punishment" are investigated and the features of the inner monologue of the characters and psychological states are determined.

Keywords. dialogue, dialogism, types of dialogue, discussion, discussion, conversation, understanding, speech, monologue.

КИРИШ

Диалог инсон нутқини ва инсон ҳаётининг барча муносабатлари ва кўринишларини, умуман, маъно ва мазмун касб этувчи ҳамма нарсаларни қамраб олувчи универсал ҳодиса бўлиб, файласуфлар, адабиётшунослар, тилшунослар томонидан турли аспектда таҳлил этилган. Қаҳрамонларнинг қадриятлари, руҳияти, ўз-ўзи, ўзгалар, жамият ва дунё билан муносабатлари, қаҳрамонларнинг воқеа ҳодисаларга мустақил нуқтаи назари борлиги ёки йўқлигини очиб беришга хизмат қилади ва шу орқали ёзувчи асарлари диалогизмининг ўзига хос хусусиятларини намоён эттиради. Жаҳон адабиётига катта ҳисса қўшган Фёдор Достоевский асарларида диалог ва диалогизм, инсоннинг икки табиий интилиши: сўзлаш ва ўзини эшитишларига эришиш, тушуниш ва тушунилиш масаласини тадқиқ этиш долзарб саналади. Достоевскийнинг ижодида мунозара, диалогларни ўрганилиши адибнинг маҳорати, асарнинг бадиий ютуқларини кўрсатиш билан бирган, инсон маънавияти, руҳияти, ундаги эврилишларни намоён этади. Зеро, диалог ва диалогизм воситасида қаҳрамон ва персонажларни тушуниш инсонни тушуниш ва тушунтиришга олиб келишини кўриш мумкин.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- Достоевский асарларида диалог, диалогизм ва мунозаранинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиш;
- Достоевский асарларида диалогизм трансформациясини кўрсатиш;
- Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романи қаҳрамонлари нутқида ички ва ташқи диалогнинг намоён бўлишини таҳлил қилиш;
- Мунозара жараёнида қаҳрамонлар руҳиятидаги ўзгаришларни очиб бериш;
- Қарама-қарши ва мунозарали ҳолатларда диалог маданиятининг аҳамиятини очиб бериш.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Достоевский асарлари бўйича илмий излагишлар олиб борилаётган тадқиқотлар учун назарий-методологик манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Методлар. Достоевский асарларида диалог ва диалогизмнинг фалсафий хусусиятлари масалаларини ўрганишда мантиқийлик, анализ ва синтез, умумлаштириш, таққослаш каби усуллардан фойдаланилган.

Илмий муаммони қўйилиш. Достоевский ижоди замонавий олимлар томонидан турли йўналишларда таҳлил қилинган ва кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, Н.А.Бердяев, М.М. Бахтин, А.Ковач, А.Б.Криницын, Е.А.

Богатырева, И.В. Нестеров, А.А. Казаков, М. Холквист, О.Ю.Рождественскаялар Достоевский асарларида диалог ва диалогизм, ёзувчи романларида полифония, психологизм масалаларини тадқиқ этишган.¹

Ўзбекистонда филолог олимлардан И. Гафуров, Х.Дўстмуҳаммад, Ш.Назарова, Иқбол Қўшшаева, С.Эшбаев ва Н.Нурматовлар Достоевский ижодида доир мақола ва тадқиқотларини кўрсатиш мумкин².

Аmmo, Достоевский ижодида мунозара ва унинг инъикоси масалалари фалсафий жиҳатдан етарлича таҳлил этилмаган. Ушбу мақолада Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” асарида диалог ва мунозаранинг қаҳрамонлар ҳаёти, руҳияти, дунёқараши, маънавий оламини очиб беришдаги ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилади.

Асосий қисм.

Диалог тушунчаси ижтимоий амалиётда психология, фалсафа, социология, филология, сиёсатшунослик каби билимларнинг турли соҳаларида қўлланилади. Ушбу тушунча тилшунослик ва адабиётшунослик каби фалсафада ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Мулоқотни тушуниш учун асосий материал инсон нутқи, чунки у она тилида сўзлашувчиларнинг нутқ амалиётида, турли хил адабиётларга, биринчи навбатда эпик ва драматик адабиётларга тегишли асарлар ва илмий манбаларда ҳам намоён бўлади. Турли соҳадаги тадқиқотчилар томонидан мулоқот масаласини таҳлил этишнинг зарурий шарти кўпинча маълум бир тарихий даврда, маълум бир халқ ҳаётида шаклланган мафкуравий ва ахлоқий муҳит бўлиб, бу миллий тарихий ҳамжамият ичидаги одамларнинг мураккаб муносабатлари ҳақида фикр юритишга ундайди.

Мулоқот нафақат қадим замонлардан бери ишлаб чиқилган нутқ фаолиятининг шакли, балки ҳаётни, дунёқарашнинг табиатини, маънавий очиқлик тимсолини, дунё билан мулоқот қилиш усулини тушуниш тамойилидир. Мулоқот диалог шаклида амалга ошади. Диалог ижтимоий билишда (сухбат, сўзлашув) муҳим рол ўйнайди. Диалог қадим замонлардаёқ

¹. Бердяев Н. А. Миросозерцание Достоевского // Философия творчества, культуры и искусства. М., 1994. Т. 2. С. 7-140. Бердяев Н. А. Откровение о человеке в творчестве Достоевского // Философия творчества, культуры и искусства. М., 1994. Т. 2. Ковач А. Поэтика Достоевского. М.: Водолей Publishers, 2008; Криницын А.Б. Сюжетология романов Ф.М. Достоевского. М: МАКС Пресс, 2017. 6 Богатырева Е.А. Драммы диалогизма: М.М. Бахтин и художественная культура XX века. М.: Школа культурной политики, 1996. С. 84-119. Нестеров И.В. Диалог и монолог как литературоведческие понятия: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1998.8 Казаков А.А. О природе полифонии в романах Достоевского: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Томск, 2005.О.Ю.Рождественская. Диалог: его роль и функции в творчестве Ф.М. Достоевского тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.01.08, кандидат наук. М.2018. А. А. Федоров Ф. М. Достоевский - Возрождение - Русский Ренессанс - ренессансный миф о человеке.Российский гуманитарный журнал. 2014. Том 3. №5 С.45

² И.Гафуров. С.Эшбаев Н.Нурматов. [Вестник науки и творчества](https://cyberleninka.ru/article/n/e-t-agofman-v-tvorchestve-f-m-dostoevskogo).2021 <https://cyberleninka.ru/article/n/e-t-agofman-v-tvorchestve-f-m-dostoevskogo> [https:// Telba](https://Telba)» & Romandan tagiga chizilgan parchalar & Iqbol Qo'shshayeva. Kechir bizni, baxtsizlik kh-davron.uz/kutubxona/jahon/fyodor-dostoevskiy-telba-tagiga-chizilgan-parchalar.html

муаммоларни диалектика ёрдамида баён этиш учун фойдаланилувчи адабий шакл сифатида машҳур бўлган. Юнончадан таржимада диалог икки ёки бир неча шахс ўртасидаги суҳбат, улар ўртасидаги ёзма тарзда қайд этилиши мумкин бўлган оғзаки мулоқот шакли деган маънони англатади.

Диалог мураккаб, ранг-баранг мазмунга бой ва тушуниш билан узвий боғлиқ ўзаро алоқа шаклидир. Диалогда инсоннинг икки табиий интилиши: айтиш ва ўзини эшитишларига эришиш, шунингдек тушуниш ва тушунилишга интилиш рўёбга чиқади. Инсоннинг тинглай олиши ва тинглашларига эришиши чуқур билимга эгалигидан далолат беради. Диалоглар турлича бўлиб, ахборот диалоглари, маълум бир мақсадга йўналтирилмаган, ахборот бермайдиган, ҳақиқатдан йироқ бўлган ритуал, ўйин услубидаги ва бошқа турдаги диалоглар ҳам мавжуд.

Диалог ёзма ва оғзаки шаклда бўлади. Албатта, оғзаки ва ёзма диалог ўзига хос хусусиятларга эга. Маълум бир сўзлар жумласидан ташкил топган, қатъий қолипга солинган ёзма шаклдаги диалогларнинг илмий-маърифий, сиёсий-ҳуқуқий турлари бўлиши билан бирган бадиий асарлардаги диалогларни ҳам таъкидлаш мумкин. Оғзаки шаклдаги диалог ижтимоий – психологик характерга эга бўлиб, нафақат сўз, тушунчалар, балки имо- ишоралардан ҳам ташкил топади.

Диалог ва диалогизмни фарқламоқ зарур. Диалогизм бу диалогик фалсафанинг бир қатор концепцияларини умумлаштирилган характеристикаси (баъзан диалогик фалсафа синоними, диалогнинг муҳимлиги тасдиқловчи концепциялардан келиб чиқиб диалогик фалсафа, ёки персонализм, экзистенциализмнинг ўзига хос кўриниши, барча тушунчаларни умумлаштирувчи ҳодиса сифатида ҳам характерланади). Бугунги кунда диалогизмнинг долзарблигини айниқса замонавий маданиятдаги "коммуникатив портлаш" билан ҳам изоҳлаш мумкин. Субъектларнинг бир-бирини билиши ва ўзаро тил топиши айнан диалогда амалга ошади. Бу жараёнда икки субъектив дунёнинг ҳар бири ўз теран маъноларини намоён этади.

Ижтимоий фанларда диалог мантиқи кўп жиҳатдан эксперимент ўрнини босади, десак, муболаға бўлмайди. Давримизнинг кўпгина муаммоларини ечишда диалог муҳим рол ўйнайди. Бу ижтимоий тафаккур соҳасида ҳам ўз аксини топади. Зеро, диалогик муносабат, Бахтин таъбири билан айтганда, инсон нутқини ва инсон ҳаётининг барча муносабатлари ва кўринишларини,

умуман, маъно ва мазмун касб этувчи ҳамма нарсаларни қамраб олувчи универсал ҳодисадир.³

Диалог ва диалогизмнинг назарий жиҳатлари XX-XXI аср бошларида хориж олимлари томонидан турли аспектларда талқин қилинган, айниқса файласуфлар томонидан диалогизмнинг моҳияти диалог, формализм, монологизм, герменевтика, рецептив эстетика билан ўзаро боғлиқликда очиб берилган. Файласуфлар, ёзувчи, шоирлар ижодида диалог ва диалогизмлар, ундаги полифония ғоялари, ижтимоий плюрализм, сўзнинг турли маъноларини таҳлил қилиш фалсафий, ахлоқий ва сиёсий жиҳатдан муҳим саналади. Диалогик муносабатлар (шу жумладан сўзловчи, маърузачининг ўз-ўзи билан диалогик муносабатлари) металингивистиканинг предмети, диалогик алоқа тилнинг амалий соҳасидир.

Бадиий адабиётда диалоглар асарнинг ғояси, моҳиятини юзага чиқариш билан бирган қаҳрамонни характери, руҳияти ва ундаги эврилишларни ҳам очиб беради. Шоир ва ёзувчилар асарларида диалог ва диалогизмдан кенг фойдаланилади. Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган, адабий мероси нафақат ватани балки хорижда ҳам юксак баҳога эга, адабиётда буюк ҳодиса сифатида қаралган Фёдор Михайлович Достоевский асарларини ўрганиш, ундаги юксак ғоялар билан бирга бадиий маҳоратини таҳлил қилиш замонавий нуқтаи назардан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ёзувчи асарлари кино ва театр санъати ривожига ҳам катта ҳисса қўшди дейиш мумкин, чунки унинг асарлари асосида етуқ саҳна асарлари дунёга келди.

Диалогизмнинг турли шакллари персонажларнинг воқеаларга ўз нуқтаи назарига эга ёки йўқлигини аниқлашга ёрдам беради, ривоятчиларнинг тасвирлари Достоевский асарларининг диалогизмининг умумий хусусиятларини очиб беради. Достоевский ижодида диалогизм қаҳрамонларнинг қадриятлари, руҳияти, ўз-ўзи, ўзгалар, жамият ва дунё билан муносабатлари, қаҳрамонларнинг воқеа ҳодисаларга мустақил нуқтаи назари борлиги ёки йўқлигини очиб беришга хизмат қилади ва шу орқали ёзувчи асарари диалогизмининг ўзига хос хусусиятларини намоён эттиради.

“Достоевскийнинг ижодида нафақат диалогларнинг турли типлари, балки диалогизмнинг трансформацияси яъни, турли қаҳрамонларнинг маънавий-ахлоқий қарашлари, мафкуравий йўналганлиги, диалогик тушунмовчиликнинг диалог-низо, диалог-фожиа билан якун топганини кузатиш мумкин.”⁴

³ Бахтин М. М. *Проблемы поэтики Достоевского*.. М., Ausgburg 2002. Стр.125

⁴ Рождественская О.Ю. Диалогический компонент в речи повествователя (по материалам романа Ф.М. Достоевского «Идиот») // Вестник ЦМО МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. 2013. № 3. С. 104-108.

Тилнинг бутун ҳаёти, уни ишлатишнинг ҳар қандай соҳасида (маиший, бизнес, илмий, бадиий ва бошқалар), диалогик муносабатлар билан сингиб кетган ана шу жиҳатлар Достоевский асарлари қурилишининг хусусиятларини аниқлаш, унинг моҳиятини акс эттиришда муҳим аҳамият касб этади. Чунки турли қаҳрамон ва персонажлар мунозаралар орқали ўзини, руҳиятини, қадриятларини намоён этади юқорида таъкидланган каби.

Достоевский асарлари биринчи навбатда, сўзнинг ғайриоддий хилма-хиллиги, ўзгаришлари, кўп маъноли, кўп ифодалилиқ, қаҳрамонларнинг турли ғоялари, ўзи ва ўзгалар билан муросасиз баҳслари, ички полемикадан диалогга ўтиши, уларнинг трансформацияси билан ҳайратга солади. “Жиноят ва жазо» 1865–1866 йилларда Фёдор Достоевский томонидан ёзилган ижтимоий-психологик, ижтимоий-фалсафий роман. Асар жаҳон адабий жараёнига жуда катта таъсир кўрсатган. Достоевский қаҳрамонлари жумладан, романининг бош қаҳрамони Раскольниковнинг ички монологининг бойлиги, ҳикояларининг жонлилиги, ҳаётийлиги, барча ўйлаётган фикрини барчага нисбатан баён этиши адибнинг диалогдан унумли фойдаланиш орқали қаҳрамони дунёқараши, маънавияти, ахлоқини акс эттиради. Раскольниковнинг монологи ўзининг ўта ички диалогизацияси ва ўйлаган ва айтган ҳамма нарсага жонли шахсий мурожаати билан ҳайратланарли. Раскольников учун объект ҳақида ўйлаш унга мурожаат қилишни англатади. У ҳодисалар ҳақида ўйламайди, балки улар билан гаплашади. У тез-тез ўзига мурожаат қилади, ўзи билан мулоқот қилади, ўзини ўзи ишонтиради, масхара қилади. Ҳеч кимга айтолмаган гапларини ўзига айтади.

“ Достоевский реализмида "инсон қалбининг чуқурлиги" фақат қизғин баҳсларда очилади. Унингча, одамни ички дунёсини тушуниш, уни англаш ва кўриш учун уни бефарқ, нейтрал таҳлил объектига айлантириш мумкин эмас, у билан бирлашиш, уни ҳис қилиш орқали ҳам уни ўзлаштириш мумкин эмас. Йўқ, сиз унга яқинлаша оласиз ва уни очиб беришингиз мумкин - аниқроғи, уни ўзини очиб беришга мажбур қилишингиз мумкин ва фақат у билан мулоқот қилиш орқалигина. Достоевский таъкидлаганидек, инсон ички оламини фақат бошқаси билан мулоқотини тасвирлаш орқали кўриш мумкин.”⁵

Одамни ички дунёсини уни ҳис қилиш, уни таҳлил объектига айлантириш орқали тушуниб, кўриб, ҳис қилиб бўлмайди. Фақат у билан мулоқот қилиш орқали унга яқинлаша оласиз ва уни очиб беришингиз мумкин - аниқроғи, уни ўзини очиб беришга мажбур қилишингиз мумкин дейди Достоевский.

⁵А.Б.Крицин. О счастье и радости в мире Достоевского. И здательство: [ИД ЯСК](#), 2022 "С.56

Фақат мулоқотда, одамнинг одам билан ўзаро муносабатларида, бошқалар учун ҳам, ўзи учун ҳам "инсон ичидаги инсон" очилади.

Достоевский бадий оламининг марказида диалог туради, бундан ташқари, мулоқот восита сифатида эмас, балки ўз-ўзидан мақсад сифатида бўлиши керак. Бу ерда диалог ҳаракатнинг чегараси эмас, балки ҳаракатнинг ўзи. Бу одамнинг тайёр характерини очиб бериш воситаси эмас; йўқ, бу ерда инсон ўзини ташқи томондан нафақат бошқалар учун балки ўзи учун ҳам ўзини намоён қилади. Мулоқот тугагач, ҳамма нарса тугайди. Шунинг учун, Достоевский асарларида диалог тугамайди, ички ёки ташқи тарзда намоён бўлаверди. Зеро ички нутқ кишининг ўз-ўзига қаратилган нутқи, овозсиз ички мулоҳазаси бўлиб, ички кодга мувофиқ, ошқора товушсиз амалга оширилади, товушсиз артикуляр ҳаракат – ичда гапиришни ўрганиш, тажриба асосида қайд этиш тил ва тафаккур, тил ва нутқ, фикрлаш шакли ҳамда нутқни идроклашни тадқиқ этишга имкон беради.

Бадий адабиётда ички нутқнинг жами уч хил кўриниши мавжуд бўлиб, булар ички диалог, ички монолог ҳамда ички луқма (реплика)дир. Булар барчаси бир бўлиб ички нутқ воситаси сифатида шахс ички алоқаларининг узлуксиз жараёнини ташкил қилади. Ички нутқ ва унинг кўринишлари ўз навбатида бадий асар психологизмининг кучайтиришга хизмат қилиб, асар унинг қаҳрамонлари руҳиятини очиб беришда асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шартли равишда инсон онгида кечаётган ўйлов (ҳис этиш) жараёни сифатида қабул қилинади.

“Жиноят ва жазо”да ички диалог, ички монолог ҳамда ички луқма (реплика) ҳар биридан ўринли фойдаланилган. Айниқса ички монолог Раскольниковнинг ўз-ўзи билан суҳбати қаҳрамонни очиб бериш билан бирга асар ечим ва кульминациясида ҳам муҳим ўрин тутади. Шунингдек бу образда диалогнинг бойлиги ва рангбаранглиги, ички монологнинг зиддиятли жиҳатлари ҳам акс этади. Раскольников судхўр кампирни ўлдиришни мақсад қилар экан ичида бир қанча овозлар ўзаро қарама қаршилигини ифодалайди, бу Достоевскийни ҳам зиддиятли ёзувчи эканлигини кўрсатади. Зеро, ўзи томонидан баён этилаётган бир неча фикрлардан тўғриси танилаб олиш нафақат ўзи балки жамият учун ҳам муҳимлигини ҳис этади ёзувчи. Раскольников ўзи билан ўзи баҳсга киришар экан “сен қачонгача ўқишдан ҳайдалиб юрасан, сен туфайли синглинг хароб бўляпти, сен уни қутқаришинг керак, сен кимсан буюкмисан Наполеонмисан бундай ишларни амалга оширишинг керак, мен ифлос, одамнинг қонини сўрайдиган битни, ҳеч кимга кераги бўлмаган ўша судхўр кампирни ўлдирган бўлсам, бунақанги

камбағалнинг қонини сурадиган одамни ўлдирганнинг қирқта гуноҳи бўлса, ҳаммаси тўкилади”⁶ дея ўзини оқлашга ҳаракат қилади. Аммо у қилмоқчи бўлган ишини англаганда азобга қолади.

«Ё Парвардигор! Бунчалар ярамас ҳаммаси! Ва наҳотки, мен... йўқ, бўлмаган гап, беъманилик! -деб қўшиб қўйди у қатъият билан. - Наҳотки, шундай даҳшатли бир нарсани килиш менинг қўлим-дан келса? Наҳот, менинг дилимда шунчалар қабоҳат яшириниб ётган бўлса!Қанчалар палид, ифлос, расво, расво!»⁷

Раскольников ўзи режалаштираётган иш қабоҳат, ёвузлик эканини тушунади, ундан воз кечганда ўзини енгил ҳис қилади. Асарда Раскольников бот бот шу фикр юзасидан ўзига мурожаат қилади, шу ишни амалга ошира олишига ишонмайди. ”Разумихиннинг олдига боришим тайин, ҳа, албатта. лекин ҳозир эмас... Мен унинг олдига ўша ишнинг эртасига бораман, ўша иш бутунлай бартараф бўлгандан сўнг, бутун ишлар бошқача бўлиб кетгач, бораман.. У бирдан сергак тортди.Ўша ишдан кейин, - кичкириб юборди у ўриндикдан сакраб туриб кетар экан, - наҳот ўша иш амалга ошса? Ростдан ҳам шундай бўлармикин? У ўриндикни ташлаб тез-тез шитоб билан юрибкетди; у уйга қайтмоқчи ҳам бўлди, лекин бу фикридан қайтди, сира ҳам уйга боргиси келмай қолди: бу ўша иш ҳақидаги фикр ўша ерда, даҳшатли каталакда туғилиб мана бир ойдан ошибди-ки, унинг бутун тинчлигини ўғирлаб азоб беради, шунинг учун ҳам у уйга бормай бош оққан томонга қараб йўл олди. “⁸

Аммо барибир Раскольников ўз танловини қилди ва унинг оқибати яъни кампир ва беихтиёр уни синглисини ҳам ўлдирганидан кейин, руҳий азоблари, қийноқлари уни ўз жонига суиъқасд қилишга ундайди. Достоевский асарларида монолог мулоҳаза ва монолог муҳокама мана шу жараёнда ҳам акс этади. «Қаерда эди, - ўйлаб йўлда давом этди Раскольников, - қаерда ўкиган эдим, бир ўлимга ҳукм этилган одам қатл этилмасдан бир соат олдин, агар мен жуда ҳам баланд бир ерда, қоянинг тепасида, факат икки оёқ сиғадиган бир жойда яшашимга тўғри келганда, атрофим эса зимистон қоронғулик, тубсиз, интиҳосиз океан, абадий зулмат, абадий ёлғизлик ва абадий бўрон эсиб ётган бир муҳит булса-ю шу бир қарич ерда тик туриб бир умр, минг йил, миллион йил яшашга тўғри келса, шунда ҳам шу ҳаёт ўлиб кетганга қараганда минг марта афзал, деб билардим! - деган экан. Фақат яшамоқ, яшамоқ ва яна

⁶Ф.Достоевский. Жиноят ва жазо . Тошкент, Янги аср авлоди 2017 803 бет

⁷ Ф.Достоевский. Жиноят ва жазо . Тошкент, Янги аср авлоди 2017. 13 бет

⁸ Ф.Достоевский. Жиноят ва жазо . Тошкент, Янги аср авлоди 2017.83 бет

яшамоқ;! Қандай яшамагин, факат яшамоқ! Нечоғлик ҳақ экан у! Ё Раббим, қандай ҳақ гап бу⁹.

Раскольников нақадар катта гуноҳ қилганини англаб етади.Зеро, ўлим даҳшатини ҳис қилиш ёзувчи учун бегона эмас. Достоевский 1847 йилдан рус инқилобчиси ва утопик социалисти М.В. Петрашевский тўғарагига фаол қатнашиб, унинг ғоясини қўллаб-қувватлайди. Мазкур тўғарақда қатнашиб, мавжуд давлат тузумини куч ишлатиб ўзгартиришга ҳаракат қилгани учун ўлим жазосига ҳукм қилинади. Нуфузли давлат ва жамоат арбобларининг аралашувидан сўнг, подшо Александр II ўлим жазосини 4 йиллик каторга сургуни билан алмаштиради. Ёзувчи Омск каторга қамоқхонасида (1850—54) ва Семипалатинскда интизомий ҳарбий хизматда бўлди (1854—59). 1859 йилдан Петербургда Узоқ муддатли тутқунлик ва сургун Достоевский ижодида ўз ифодасини. Сургунда декабристлар билан танишади, улар унга Инжил совға қилишади. У Инжилни ўқиш жараёнида диний манбалар жумладан Қуръонга ҳам қизиқа бошлайди Осиёда сургунда пайтда Чўқон Валихонов, мусулмон маҳкумлар билан танишади ва улар орқали ислом дини, Муҳаммад пайғамбар ҳақида ўрганади. Диний манбалардан хабардорлиги, маҳкумлар орасида яшаганлиги уларнинг феъл атвори, уларнинг гапиришларидан асарларида улардан фойдалангани учун асарлари ҳаётий, ишонарли.

Достоевский учун тазарру сифатидаги мулоқот катта аҳамиятга эга. Ички монолог ички нутқнинг нисбатан мураккаб шакли бўлиб, у ўқувчига икки хил усулда тақдим этилиши мумкин – кўчма ички монолог ҳамда тўғридан-тўғри ички монолог. Кўчма ички монологда персонажнинг ичида кечаётган ўй-фикрлари муаллиф нутқи орқали баён қилинса, тўғридан-тўғри ички нутқда персонажнинг ички монологи тўлиқлигича ўз тилидан айтилади ва жонли нутқда мавжуд конструкция сақлаб қолинади: оғзаки қисқартмалар, фонетик копрессиялар, ҳис-туйғуни янада таъсирли тасвирловчи кўплаб ундов, сўроқ ва тиниш белгилари (пауза воситаси), қисқа жумлалар, такрор сўзлар, тугалланмаган ва мантиқсиз иборалар.

«Борайми, бормайми», - деб ў й л а р д и Раскольников, кимдандир қатъий бир сўз эшитишни кутган каби чорраҳада йўлнинг ўртасига келиб, тўхтаб атрофга сарасоф солиб. Лекин ҳеч бир ердан акс садо чикмади ҳамма нарса у оёқ босиб турган тошлар каби гунг ва безабон, ўлик эди, унинг учун ўлик эди, ёлғиз унинг учун. Бирдан у ўзидан икки юз қадамча нарида кўчанинг нариги бошида қуюқлашиб бораётган қоронғилик ичра тўдалашиб турган одамларни кўрди, бақирган-чақирган товушларни эшитди. Одамлар орасида қандайдир бир

⁹ Ф.Достоевский. Жиноят ва жазо . Тошкент, Янги аср авлоди 2017. 244-бет

экипаж турарди. Кўчанинг ўртасида липиллаб чироқ кўринди. Нима бўлди? Раскольников ўнга йўл солди, тўпланган одамлар томонга қараб юрди. У чўкаётган одамдай дуч келган нарсага илинишга уринмоқдайди, шуни уйлаб совуқ жилмайиб кўйди, негаки, идорага бориш тўғрисида у бир қарорга келиб қўйган ва ҳозир ҳаммаси тамом бўлади, деб қаттиқ, ишонарди”¹⁰.

Достоевский романларидаги ҳамма нарса диалогга, унинг маркази сифатида диалогик қарама-қаршиликка яқинлашади. Ҳамма нарса восита, диалог-мақсад. Бир овоз ҳеч нарсани тугатмайди ва ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Достоевскийнинг диалогининг асосий схемаси жуда оддий: инсоннинг инсон билан қарама-қаршилиги, "мен" ва "бошқаси" қарама-қаршилиги сифатида. Бош қаҳрамонга Раскольников фамилиясининг танланиши ҳам бежиз эмас.

Муайян персонажларнинг, айниқса камгап, одамови ва сирли қаҳрамонларининг борлиғига ҳамда ички дунёсига кириб бориш, уларнинг ички ҳаётини, руҳият оламини тасвирлаб беришда ички нутқ янада муҳим аҳамият касб этади. Асарнинг асосий қисмини Раскольниковнинг ўзи билан суҳбатларини ташкил қилади. Онсининг унга ёзган мактуби ҳам ички монологнинг гўзал шакли дейиш мумкин. Ички монолог асосида Ғариб тафаккурининг янги қирралари ёритиб борилади. Бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтилиши, қалб драматизмининг кучайиши тасвирни жонлантиради.¹¹

Достоевский ҳикоячи-персонаж сифатида ҳам кўринади. Ҳикоя давомида муаллиф ички монологнинг турли кўринишларига мурожаат қилади, образ ички дунёсини ифодалашда монолог-мулоҳазадан фойдаланса, унинг ўтган кунларини, ўз ўтмишига саёҳатларини монолог-хотиралар орқали баён қилади, қаҳрамоннинг ўзи билан бўлган ички курашларини монолог-музокаралар орқали тасвирлайди. Ички монологларда баъзан ёзувчи бир сўзни такрор-такрор келтиради, шу сўзга логик урғу беради ва китобхон диққатини ушбу сўз моҳиятига жалб қилади, чунки бу сўзларда қаҳрамон психологиясининг асл моҳияти ифодаланган бўлади.

“Шу пайт унинг калласига галати бир фикр келиб қолди, ҳозироқ ўрнидан туриб, Никодим Фомичнинг олдида боргиси ва кечаги бўлган воқеаларни барча тафсилотлари билан айтиб бергиси, кейин уни уйга олиб бориб туйнукка тиқиб қўйилган нарсаларни корсатгиси келиб кетди. Бу истак шунчалар ҳам кучли эдики, у ҳатто ниятини адо этиш учун ўрнидан турди. «Бир нафас уйлаб олсаммикин? - хаёлидан ўтди унинг. - Йўқ; яхшиси ўйлаб ҳам ўтириш керак эмас, шартга бўйиндан соқит қилиб қўя қилиш керак!»¹²

¹⁰ Ф. Достоевский. Жиноят ва жазо . Тошкент, Янги аср авлоди 2017. 269-бет

¹¹ Ковач А. Поэтика Достоевского . — М.: Водолей Publishers, 2008. - С.234.

¹² Достоевский. Жиноят ва жазо .Тошкент, Янги аср авлоди 2017. 160-бет

Бош қаҳрамон ҳолати, хатти- ҳаракати тўлақонли ёритилишида унинг атрофдаги кишилар билан муносабатига ҳам эътибор қаратилади. Бу вазиятда муаллиф содир бўладиган воқеликдан огоҳ этиш, муносабат билдириш, асрорга ишора бериш, бош қаҳрамон линиясига доир зарур маълумот киритиш мақсадида фойдаланади. Эпизодик қаҳрамон нутқи, ҳаракати, сюжетга бевосита ё билвосита боғланиши мумкин. У воқеа тизимида бурилиш яшаш, баъзан аввалги ҳодиса сабабини кўрсатишга хизмат қилади. Ижодкор асардаги диалоглар орқали ҳам эпизодик образнинг дунёқарашини, муддаосини англатиши мумкин. Демак, асардаги эпизод образларга ҳам маълум ғоявий вазифа юклатилади. Шу нуқтаи назардан Разумихин, Свидригайлов, Порфирий, Дуня, Соня образлари мисолида кўриш мумкин.

Романда мудҳиш қотилликнинг узлуксиз уқубатлари билан бирга Раскольников ва Сонянинг гўзал муҳаббати тасвири киши қалбини беихтиёр жунбишга келтиради, қаҳрамонни ҳар томонлама инкишоф этиш, тафаккур ҳаракати жараёнини бадиий гавдалантиришга эътибор берилади.

“Лекин бу ёғига энди янги тарих бошланади, инсоннинг аста-секин янгилашиб бориши тарихи, унинг аста-секин қайта туғилиши, аста-секин бир оламдан бутунлай бошқа бир оламга ўтиши, янги, илгари ўзига мутлаққо нотаниш бўлган воқелик билан ошно бўлиши тарихи бошланади. Бу янги бир қиссанинг мавзуси бўлиши мумкин эди, лекин бизнинг ушбу ҳикоямиз шу ерда тугайди.¹³

Асар умидбахш сатрлар билан ниҳояланади. Раскольников қалбидаги эврилишлар, Сонянинг юксак муҳаббати, унга берган азобларини ўзини туганмас муҳаббати билан ювишини ният қилганини ўқиган киши қалбида қаҳрамон билан бирга тозаланиш, покланишни ҳис қилади.

Хулоса қилганда, Достоевский бадиий образларда нафақат воқеалар оқимини, инсонлар тақдирини, қалб курашини, балки жамият маънавий ҳаётидаги фожиавий конфликтларни ҳам бера олди. Ўзининг интеллектуал романларида фикрларнинг кескин курашини, ғоя ва дунёқарашнинг фожиавий тўқнашувини маҳорат билан тасвирлайди.

Достоевский романлари вазмин тасвир услуби эмас, аксинча, соф драматик жанрларга хос кескинлиги ва лиро-публицистик пафоси билан ажралади. Достоевский қаҳрамонларининг ҳаёти, ахлоқи, руҳияти, маънавий оламини очиб диалог турларидан унумли фойдаланади. Китобхон ҳам беихтиёр қаҳрамонлар билан мунозарага киришади, қайғуради, азобланади. Диалог воситасида қаҳрамонларни тушунади, уларнинг қадриятларини англайди,

¹³Достоевский. Жиноят ва жазо. Тошкент, Янги аср авлоди 2017. Б. 851.

ёзувчи энг камгап қахрамонларни ҳам гапиртиради ва диалогнинг барча шакллари Достоевский фалсафасини очиб хизмат қилган дейиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского.. М.. Ausgburg 2002.
2. Достоевский. Ф.М. Жиноят ва жазо .Тошкент, Янги аср авлоди 2017.
3. Ковач А. Поэтика Достоевского. М.: Водолей Publishers, 2008;
4. Криницын А.Б. Сюжетология романов Ф.М. Достоевского. М: МАКС Пресс, 2017.
5. Казаков А.А. О природе полифонии в романах Достоевского: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Томск, 2000.
6. Рождественская О.Ю. Диалогический компонент в речи повествователя (по материалам романа Ф.М. Достоевского «Идиот») // Вестник ЦМО МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. 2013. № 3.